

Arbeidere ved Spillum Dampsag & Høvleri ca. 1910-1915.

FOTO: NORSK SAGBRUKSMUSEUMS BILDESAMLING.

KJELL ROGER EIKESET

Et fleksibelt sagbruk?

I løpet av de siste 20-30 årene har det vært store forandringer i arbeidslivet der begrepet fleksibilitet står sentralt. Men er fleksibilitet egentlig et så nytt fenomen, eller fantes det fleksibilitet i arbeidslivet før også? Jeg skal i denne artikkelen studere hvordan fleksibilitet fortonet seg på et spesifikt arbeidssted lenger tilbake i tid. Konkret vil jeg belyse fleksibilitet før i tida gjennom å studere arbeidslivet ved et sagbruk som ble etablert i 1884: Spillum Dampsag & Høvleri ved Namsos i Namdalen.

Fleksibilitetsbegrepet

Fleksibilitet framstår umiddelbart som et positivt ladet begrep. Det finnes alltid en motsats til fleksibiliteten: at arbeidslivet er rigid eller fast. Flere samfunnsforskere har påpekt disse motpolene. Organisasjons- og arbeidslivsforsker Egil J. Skorstad nevner fire aspekter som viktige i definisjonen av fleksibilitet. For det første handler den om bemanning, med bruk av primær- og sekundærarbeidsgrupper. Videre er det tale om strukturell fleksibilitet, altså hvordan arbeidslivet er organisert og styrt av etterspørsel og kunder. Videre må det, ifølge Skorstad, være en positiv holdning til og kultur for fleksibilitet. For det fjerde er fleksibiliteten et resultat av nettverk, der den enkelte bedrift spesialiserer seg i forhold til andre bedrifter i samme bransje i et distrikt eller en region.¹ Samfunnsforskeren Jan Ch. Karlsson mener fleksibilitet kan ses fra fire ståsteder: som bra for arbeidsgiver og arbeidstaker, som bra for arbeidsgiver og ikke bra for arbeidstaker, som dårlig for begge parter eller som dårlig for arbeidsgiver og bra for arbeidstaker.²

Karlssons syn passer også inn i historikeren Edvard Bull d.y. sin beskrivelse av arbeidslivet der begrepsparet «trygghet» og «frihet» står sentralt: det som ga trygghet kunne være fleksibelt, «identisk med selve friheten», men samtidig omvendt.³ Bull knytter det til paternalismen, der

arbeidsgiver tok ansvar både for arbeidstakernes materielle og sosiale vilkår. En slik «faderlig omsorg» var rådende i industrialismens tidlige fase.⁴ Arbeiderne ønsket trygghet for levebrødet ved å sikre rettigheter til å beholde arbeidsplassen.⁵ Videre handlet det om å se på seg selv med verdighet innenfor det paternalistiske systemets temmelig rigide rammer, ifølge samfunnsforsker Richard Sennet.⁶ Reelt var dette systemet rigid for arbeidstakerne. Ved en hel del industriarbeidsplasser var lønnsarbeidet knyttet opp mot retten til å bruke en jordfleck for å dyrke litt korn og poteter og holde noen husdyr. Det ga et ekstra bein å stå på, ved at en delvis var selvforsynt med mat. Bedriften stilte ofte hus til rådighet. Dette førte til et ekstra press ved at man i større grad sto på bar bakke om bedriften valgte å si opp arbeideren.⁷ Igjen handlet arbeidsplassens trygge rammer om frihet gjennom å være «tilpasningsdyktig».

I denne artikkelen vil fleksibiliteten bare delvis ses i lys av Skorstads fire kriterier. Hovedsakelig tar jeg utgangspunkt i Bulls artikkel. Sagarbeiderne hadde trygghet for levebrødet i deler av arbeidslivet, men var samtidig «fastlåst» i en årssyklus, der de måtte vise fleksibilitet og «trå til» når de ble tilbudt arbeid. Det var i første rekke i sommerhalvåret etter at tømmeret var fløtet ned. I tillegg er det faktorer som går på tidsreguleringen. Disse hang tett sammen, idet de handler om hvor mye tid arbeideren tilbrakte på arbeidsplassen i løpet av en dag, ei uke og et år. Dette var, som vi skal komme tilbake til, et nytt element ved industrisammenlignet med eksempelvis fiskerbondesammenlignet. Ut ifra dette, blir hovedproblemstillingen som følger: I hvilken grad var det «trygghet» og «frihet» ved sagbruket på Spillum, slik Bull definerer det, og hva innebar det for arbeidernes behov for å være fleksible? I hvilken grad endret dette seg over tid, og hvilke faktorer bidro eventuelt til en slik utvikling?

Sagbruket på Spillum

Artikkelen tar som nevnt for seg én enkelt bedrift, Spillum Dampsag & Høvleri, som ble etablert i 1884. Det som gjør bedriften spesiell, er at det nesten komplette bedriftsarkivet etter sagbruket og etterfølgeren, A/S Spillumbruket, som var i drift fram til 1986, er bevart. Slik kan fleksibilitet over tid ved denne sagbruksbedriften studeres på en nærmest enestående måte. Sagbruket var et av de første dampsagbrukene med moderne sager og det første med egen høvelmaskin i Namsos-området. Produksjonen kom i gang etterjuls vinteren 1885. Spekteret av produkter ved Spillum Dampsag & Høvleri spente vidt helt fra begynnelsen - fra vanlig skurlast, høvlet panel og ulike typer profilert listverk til *precut* ferdighus, vindusinnramminger, trapper, dører og møbler. Sagbruket var det første som startet ferdighusproduksjon nord for Trondheim og visstnok det

Spillumbruket (tidligere Spillum Dampsag & Høvleri). Flyfoto 1954. FOTO: NORSK SAGBRUKSMUSEUMS BILDESAMLING.

fjerde første i landet. Ferdighusene ble laget etter standard typetegninger, eller på spesialbestillinger fra den enkelte kunde.⁸

Utenom det lokale distriktet var Nord-Norge et hovedmarked for sagbruket, i likhet med mange andre sagbruk i Namsos-området og Namdalen, men det ble levert materialer helt sør til Haugesund. Deler av produksjonen ble også eksportert, blant annet til England og til Russland inntil revolusjonen i 1917. Omkring 1920 ble det også levert materialer til hus på Svalbard. Under og spesielt etter andre verdenskrig solgte sagbruket store mengder trelast til gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms, der nesten all bygningsmasse ble brent i krigens slutfase. Trelasthandelen nordover inngikk i handelstrekanten mellom Nord-Norge, Vestlandet/Bergen og Namdalen som har eksistert siden middelalderen: tørrfisk ble ført fra Nord-Norge og Namdalen til Vestlandet, korn og kolonialvarer tilbake derfra og videre til Nord-Norge sammen med trelast fra Namdalen.⁹ Markedet varierte gjennom året med en markant topp på forsommeren, og markedstilgangen bidro dermed også til at produksjonen måtte legges opp fleksibelt ved sagbruket. Helt sentralt for styringen av produksjonen var likevel tilgangen på tømmer. Det ble fløtet ned Namsen-vassdraget og slept det siste stykket til sagbruket, og det meste kom på forsommeren.

I vår sammenheng er det samtidig interessant å spørre hvem som arbeidet på «saga». Hvor kom de ifra, hvilken bakgrunn hadde de, og hvordan var overgangen fra fiskerbondet til sagarbeider? Da bruket kom i gang, ble arbeidere rekruttert fra «fjern og nær», flere fra kystbygder i Ytre Namdal. Det betød at de kom fra miljøer der arbeidslivet var preget av variasjon. Her var det et mangesysleri, hvor særlig kombinasjonen fiske og jordbruk var en del av livsgrunnlaget. Til tross for variasjonene gjennom året var fiskerbøndene likevel ikke «fri» fordi årsrytme, vær og andre faktorer som avlinger og fiskeinnsig la premissene. For de fleste innebar ansettelsen ved sagbruket fast lønn og faste arbeidstider. Dette ga større grad av forutsigbarhet, men i en annen betydning enn i fiskerbondetilpasningen. Som vi skal se, var det samtidig svingninger i antall ansatte gjennom året og endog i hver enkelt uke. Det gjaldt å ha så få arbeidere som mulig for å gjøre driften mest mulig lønnsom. I realiteten kan man si at sagbrukseierne drev en kynisk utnyttelse av arbeidskraften for å skape mest mulig profitt.

Virksomheten samlet sett var størst i sommerhalvåret da de store sagene gikk i kontinuerlig drift, mens det vinterstid ble kjørt doble skift på høvelen for å utnytte arbeidskraften. Dermed var det virksomhet i større deler av året enn ved sagbruk der det bare var saging av tømmer. Mannskapet rullerte også mellom de ulike produksjonspostene ellers i året, noe som for øvrig var tilfellet på flere sagbruk i Namsos-distriktet.¹⁰ Rulleringen på Spillum var imidlertid forholdsvis begrenset. Det skyldtes at arbeid på samme produksjonspost over tid ga større effektivitet. I sum viser dette uansett at sagbruket var fleksibelt på flere plan og langs flere dimensjoner. Vi må understreke at dette ikke betød at arbeiderne hadde et friere arbeidsliv. De var fortsatt «låst fast» i et årssykluspåmonster. Slik befant sagbruksarbeiderne seg i et slags skjæringspunkt mellom førindustrielt og industrielt arbeidsliv. Det var eksempelvis flytende overgang mellom lønnet og ikke-lønnet arbeid. Dette er et generelt fenomen knyttet til industrialiseringens tidlige fase.¹¹

Sagbruket - «en pulserende organisme»?

I den opprinnelige årssyklusen, der de færreste ved sagbruket jobbet hver uke, lå det som vi har sett, en variasjon. Den enkelte var samtidig «tvunget» inn i et mønster. Det viser altså at variasjon ikke er det samme som frihet. Flere sagarbeidere hadde et småbruk ved siden av, og selv om kona sto for arbeidet i det daglige med fjøsstell og fôring og hadde ansvar for barn og heim, måtte mannen ta i et tak i onnene og når andre større arbeidsoppgaver skulle utføres. For øvrig var innslaget av naturalhushold stort og ikke bare driften på småbruket var viktig i den sammenheng. Sagarbeiderne drev blant annet fiske. Det ble dessuten

Inne i Spillum Dampsag & Høvleri ca. 1900. FOTO: NORSK SAGBRUKSMUSEUMS BILDESAMLING.

sanket bær og jaktet for salg for å supplere husholdets inntomme og spe på eget kosthold. Enda flere kombinerte sagnarbeidet med skogsarbeid. Det var gunstig, idet virksomheten var størst ved sagbruket i sommerhalvåret, mens skogsarbeidet forgikk om vinteren. Ved sagbruket på Spillum var det i praksis ingen aktivitet fra inngangen av desember og fram til siste halvdel av januar måned.

Av lønningslistene ved Spillum Dampsag & Høvleri i 1905 framgår det at ingen av de 32 sagbruksarbeiderne hadde fulle årsverk. Det var også stor variasjon i antall dagsverk per uke, de vil si at de ikke jobbet fulle uker. Over tid endret størrelsen på arbeidsstokken seg, samtidig som mønsteret med årssvingningene fortsatte. Går vi fram til 1910, ser vi at antallet ansatte ved sagbruket holdt seg meget stabilt, med 31 arbeidere.¹² I 1925 var tallet økt til 44.¹³ I 1929 var det en betydelig nedgang, til 35. Vi ser også av lønningslistene i 1920-årene at en større andel av arbeidsstokken hadde færre arbeidsuker. Det skyldtes at den økonomiske krisa med lavere priser og etterspørsel rammet bruket fra inngangen av 1920-tallet og at det følgelig ble mindre behov for arbeidskraft selv i toppsesongen. Arbeiderne som i utgangspunktet var fleksible under tvang, måtte dermed godta enda strammere vilkår, også lønnsmessig. I 1932, to år før Spillum Dampsag & Høvleri gikk konkurs og gjenoppstod

som A/S Spillumbruket med nye eiere, var det fortsatt 33 ansatte. Virksomheten startet tidlig i januar, men i november og desember var det relativt liten aktivitet med 11 arbeidere, og bare to etter 15. desember.¹⁴

Disse svingningene i antall ansatte i løpet av året fortsatte også i sagbrukets omfattende moderniseringsfase fra 1937-38 og fram til 1946-47, under den nye eieren Salomon Mørkved. Den tradisjonelle formen for kombinasjon, der man fortsatt hadde en liten jordparsell eller hage, eksisterte ennå fram til 1950-tallet. Dette dannet grunnlaget for et vedvarende innslag av naturalhushold hos atskillige sagbruksarbeiderfamilier, forteller sagbruksarbeidersønnen Harald Tretvik.¹⁵ Antall personer som hadde et lite gårdsbruk ble likevel gradvis færre i årene etter krigen, ifølge tidligere arbeidsformann Roald Skogmo.¹⁶ Det samme understreker tidligere sagbruksarbeider Aksel Laksnes som startet sin karriere ved Spillumbruket i 1950.¹⁷ Utviklingen skyldtes særlig myndighetenes landbrukspolitik etter andre verdenskrig som gjorde kombinasjonsbruk mindre attraktivt. Kombinasjoner med skogsarbeid

Antallet arbeidsdager varierte ikke bare igjennom året eller årssyklusen. Det var som nevnt en betydelig variasjon fra uke til uke.

var likevel nokså vanlig ennå på 1950- og 1960-tallet, beretter Julian Stand som selv var både skogsarbeider og sagarbeider i en årrekke før han fikk full stilling ved sagbruket på 1960-tallet.¹⁸

Antallet arbeidsdager varierte ikke bare igjennom året eller årssyklusen. Det var som nevnt en betydelig variasjon fra uke til uke. Særlig var det nedkorting av ukene like før og etter den lengre «pausen» ved sagbruket fra månedsskiftet november-desember til månedsskiftet januar-februar. Vi ser at gruppene som hadde færrest uker og dager samlet, også hadde flest korte arbeidsuker, blant andre gjaldt det sjingelskjærerne (som altså skar takspen/sjingel). Ser vi på den av de to sjingelskjærerne med færrest dager og uker i 1906, finner vi at han arbeidet ved sagbruket ni uker, men bare én av disse var seks dager, altså full uke. To uker jobbet han fem dager, en uke fire dager, to uker tre dager, to uker to og en halv dag og en uke kun én dag. De stilte opp når det var behov. Et liknende ukemønster fant vi for andre, mens noen – særlig sagarbeiderne, bakkapperne og folk i sorteringa – som oftest jobbet fulle uker. Den motsatte ytterligheten i forhold til sjingelskjærerne, var fyrbøteren som hadde mange uker med mer enn sju dagsverk.¹⁹

Variasjonene, som «en pulserende organisme», var tydelig ved Spillum Dampsag & Høvleri. I sagbruksnæringen var numerisk variasjon en forutsetning for lønnsom drift.²⁰ Variasjonen var imidlertid påtvunget av ytre faktorer. En faktor som økonomiske svingninger, blant annet i forbindelse med krisa i mellomkrigstida, hadde, som vi allerede har sett, mye å si for variasjonene. Mest iøynefallende var det i mellomkrigsårene da sagbruket flere ganger måtte redusere eller permittere arbeids-

stokken. Periodevis svikt i etterspørselen grunnet den økonomiske krisa, lå selvsagt utenfor bedriftens kontroll, og ga reelt liten grad av frihet både for bedriften og arbeiderne.²¹ Bruket på Spillum kunne utjevne årssvingningene ved å kjøre doble skift på høvelen og ha ekstrabemannning i snekkerverkstedet vinterstid. En annen strategi eieren brukte for å motvirke årsvariasjonene var å finne en nisje som i liten grad konkurrerte med andre sagbruk, slik som skolehusproduksjonen fra 1889.²² Dette var med andre ord en fleksibel ordning som var et gode for begge parter. Eieren tjente mer og arbeiderne fikk jobbe mer.

Det rigide sagbruket

Forrige avsnitt viser et sagbruk preget av variasjon, men det ga den enkelte arbeider liten grad av den «tryggheten» som Edvard Bull beskriver. Vi skal se at det samtidig var en faktor som langt på vei bidro til det motsatte av fleksibilitet, som altså betød mer «trygghet», nemlig de rammene sagbrukseieren fastla for arbeidslivet. Et element var tidsreguleringen. Klokka skulle følges til punkt og prikke, og en kan snakke om klokkeorientert arbeidstid. Dette var et nytt element som kjennetegnet det industrialiserte arbeidslivet i motsetning til det førindustrielle, blant annet fiskerbondens som var oppgaveorientert. Denne overgangen fra oppgave- til klokkeorientert arbeidsliv, understrekes særlig av den kjente historikeren E. P. Thompson som påpeker at det slik ble et tydeligere skille mellom arbeidsliv og fritid.²³ Det ga på samme tid mer «trygghet» i forhold til arbeidsplassen. Det første reglementet som er bevart i sagbrukets arkiv, fra 1893, vitner om et svært klokkeorientert arbeidsliv:

Den regulære arbeidstid er for arbeiderne paa sagen, høvleriet og tomten fra kl. 6 morgen til 7 aften (lørdagen undtagen, da atbeidet slutter kl. 6) med følgende hviletider: fra kl. 8 1/2-9 morgen, 12-1 midag og 4-4 1/2 efterm. Tømmermænd og snedkere bestemmer selv sin arbeids- og hviletid. Naar det er nødvendig paakrevet, maa arbeide udenfor den regulære arbeidstid utføres af enhver av brugets arbeidere, der er over 18 aar. Udsætning, ombordbringelse og indlastning af materialer, der skal sendes med dampskibe, maa foregaa til enhver tid, naar det er nødvendig, ogsaa fra lørdags aften til mandags morgen.²⁴

For de aller fleste ga ikke reglementet rom for variasjon. Kontrollmekanismene var dessuten strenge. For eksempel var det slik at om en arbeider møtte mer enn en halvtime for seint på jobb om morgenen, fikk vedkommende ikke arbeide før etter neste pause. Vi legger ellers merke

til at snekkere og tømmermenn var unntatt fra den strenge tidsreguleringen. Dette skyldtes at deres arbeidsoppgaver var mer frittstående enn de som arbeidet i produksjonen, som var bundet opp til en prosess som ikke kunne vente på at den enkelte arbeider dukket opp på jobb. Andre, som sagmester og fyrbøter, hadde oppgaver utover regulert arbeidstid, som oppsyn med dampmaskinen. Dette viser at det for noen grupper fortsatt var et visst innslag av oppgaveorientert arbeidsliv. Det samme gjorde også arbeidet knyttet til lasting av materialer i utskipningen. Arbeidsreglementet fra 1913 forteller oss ellers at den samlede arbeidstiden ved sagbruket i praksis ikke gikk ned.²⁵ Arbeidstida på dagtid var riktignok redusert med én time fra 1893. Til gjengjeld var det presisert at arbeiderne skulle arbeide to kvelder i uka, til sammen fem timer.

Fyrbøterne er ikke nevnt særskilt i 1913, men de gikk 12-timers skift med innlagte pauser. Ellers gjaldt de samme reglene i forhold til når arbeiderne måtte stille opp på overtid, da først og fremst i forbindelse med lasting av materialer i utskipningen. Det ser ikke ut til at snekkerne og tømmermennene lenger bestemte egen arbeids- og hviletid, noe som sikkert skyldtes behovet for en mer «strømlinjeformet» produksjon ved bedriften. En viktig endring var at man ikke lenger måtte arbeide to timer to kvelder i uka, fra 18.30 til 20.30. Dermed ble det i alt 58 arbeidstimer per uke.²⁶ I reglementet fra 1917 var den viktigste endringen at arbeidsdagen på lørdag ble avsluttet allerede 10.30 på formiddagen.²⁷ Dette innebar en betydelig utvidelse av helgen, som nå kunne utnyttes på andre måter enn tidligere. Etter denne justeringen utgjorde arbeidsuken 54 timer. Ved utgangen av 1910-tallet var timetallet ved Spillum Dampsag & Høvleri redusert ytterligere, til 48 timer per uke og for nattskift til 42,5 timer.

Fleksibilitet, rigiditet og paternalisme

Som jeg har påvist var bedriften fleksibel og rigid på samme tid, men variasjonen ga *ikke* frihet til å velge. Det rigide innslaget i det daglige virket på sagbruket var fastsatt av sagbrukseieren, og ble gjort for å møte de omtalte utenforliggende variasjonene. Samtidig var det viktig at han ikke trådte ordninger ned over ørene på arbeiderne, men skapte omgivelser som førte til en positiv kultur på arbeidsplassen. Her kommer paternalismen inn som en faktor. Den faderlige omsorgen både økonomisk og sosialt var et fremtredende trekk ved bedrifter i det tidlige industrisamfunnet. Tilsynelatende er det et motsetningsforhold mellom paternalisme og «kynisk» bruk av arbeidskraft, men den ga begge parter fordeler. Arbeiderne godtok kontrollen fordi den var kombinert med stabiliteten og tryggheten for levebrødet. Riktignok var det få alterna-

tiver. Paternalismen skapte dessuten sterkere sosiale bånd som økte den enkelte arbeiders følelse av å tilhøre et fellesskap, noe vi kjenner fra flere bedrifter.²⁸

Den første brukseieren på Spillum, Peter Torkilsen, hadde et bredt sosialt og politisk engasjement i bygda, og inntok helt fra etableringen en paternalistisk holdning og strategi overfor sine arbeidere, som kan hevdes å ha vært direkte eller indirekte redskaper for å skape et system med fleksibilitet og rigiditet på eierens premisser. Hvilke innslag av paternalisme eksisterte ved Spillum Dampsag & Høvleri de første tiårene? Et konkret eksempel var oppbyggingen av en egen boksamling til disposisjon for de ansatte. Bedriften ytte fra 20 til 30 kroner per år til formålet, og innkjøpene av bøker skjedde i samråd med arbeiderne.²⁹ Torkilsen arrangerte dessuten sosiale sammenkomster minst en gang i året for arbeiderne og deres familier, og enkelte av disse foregikk i ganske storstilte former. Et eksempel på en slik tilstelning i regi av brukseieren fant sted i november 1898. Den ble omtalt på følgende vis av sagbruksarbeiderne i lokalavisa Nordtrønderen et par dager seinere:

Vi samledes kl. 2 paa eftermiddagen ca. 100 mennesker, og blev vi straks bænkedede om et vel opdæket bord. Efter at vi havde nydt den splendide middag, var der anledning [...] til at faa sig en svingom, idet Spillum Hornmusik var leiet for anledningen. Siden udover aftenen og natten blev vi beværtede med kaffe, cokolade og smørrebrød, og skiltes vi først langt ud paa morgenen med følelsen af at have tilbragt en helt igjennem hyggelig og morsom stund, og skal vi herigjennem frembære vor hjerteligste tak til hr. Torkilsen for den udviste gjæstfrihet.³⁰

Avisnotisen, mener jeg, viser hvordan Peter Torkilsen «kjøpte» seg lojalitet for å opprettholde et arbeidsliv på sine premisser. Brukseieren spilte på flere paternalistiske elementer. Viktigst var at han hjalp arbeiderne med å skaffe jordparseller. I et brev til stortingsrepresentanten Jacob C. J. Inderberg 21. april 1913 begrunnet Torkilsen hvorfor han gjorde dette. Han mente at en mindre jordeiendom «hvorpaa kan fødes 2 à 4 Kjør, og avles de fornødne Poteter og lidt Havebrug», var av meget stor betydning for sagarbeiderfamiliene. Barna kunne fostres opp på melk i stedet for kaffe og «blive stærke og nyttige Mennesker». Det var samtidig en sikkerhet for foreldrene som da kunne forsørges av barna når de ble gamle og unngå «at falde Samfundet til byrde.»³¹ Peter Torkilsen hevdet dessuten at hans «jordbrukstiltak» også demmet opp for sosialismen som var på frammarsj i Namsos og i Klinga kommune der Spillum

Sagbrukseier Peter Torkilsen 1842-1915.

FOTO: NORSK SAGBRUKSMUSEUMS BILDESAMLING.

Snedkeriet (sagbrukets snekkerverksted) under andre verdenskrig. FOTO: NORSK SAGBRUKSMUSEUMS BILDESAMLING.

Dampsag & Høvleri lå: «af den hele Arbeidsstok mellem 40 og 50 Mand findes det ikke en Socialist.»³²

Målet med den paternalistiske innstillingen var å få en arbeidsstokk som lettere godtok brukseierens rigide «regime», i betydningen strengt kontrollert. Det var ansett som nødvendig for en lønnsom produksjon og også en måte å holde på kvalifisert arbeidskraft. Dette ga samtidig arbeiderne trygghet. Om de innordnet seg og godtok ufrivillig svingning i sysselsettinga, var de sikret jobb, i alle fall i deler av året. Når Torkilsen la vekt på dette, handlet det om å veie opp for usikkerheten som lå i å måtte supplere sagarbeidet med andre beskjeftigelser. Vi kan dermed si at paternalismen ble et virkemiddel for gi arbeiderne trygghet for levebrødet og i det også frihet, for å holde oss til Edvard Bulls begreper. Slik holdt Torkilsen bedre på arbeiderne sine og begrenset «lekkasje» til de mange andre sagbrukene i Namsos-området fra slutten av 1800-tallet. Skjønt, innslag av den samme paternalismen fantes ved de andre sagbrukene.³³ Ser vi på kontinuiteten i arbeidsstokken, lyktes Peter Torkilsens strategi. Mange jobbet ved bruket i hele sin yrkesaktive karriere, og ofte fulgte sønner i farens fotspor.³⁴

Økt arbeidermakt - mer fleksibilitet?

Det var neppe tilfeldig at Torkilsen var opptatt av sosialismen på denne tida. Uroligheter med streiker og oppsigelser satte et preg på lokalt

nærings- og arbeidsliv. På denne tiden ble flere lokale sagarbeiderforeninger etablert.³⁵ Nå ble en ny fellesarena for brukseier og arbeiderne skapt. Den første overenskomsten mellom Spillum Dampsag & Høvleri og Spillum Sagarbeiderforening er datert 31. juli 1913, cirka tre måneder etter Torkilsens nevnte brev til stortingsrepresentant Inderberg. Den inneholdt bestemmelser om lønninger og andre forhold vi kjenner igjen fra arbeidsreglementene.³⁶ Det var imidlertid andre punkter i overenskomsten som bar bud om ei ny tid, preget av større likeverdighet mellom de to sidene i arbeidslivet på bruket: «4. Bruket garanterer arbeiderne mot lockout eller masseopsigelse. 5. Naar disse priser og betingelser for øvrig opfyldes, garanterer fagforeningen Spillumbruket [Spillum Dampsag & Høvleri] mot streik eller masseopsigelse inden det tidsrum overenskomsten omfatter.»³⁷

Dette bygde direkte på de første landsomfattende avtalene som ble inngått i papirindustrien og verkstedsindustrien i 1907.³⁸ Det viktigste med overenskomstene var at arbeidermakten ble styrket på bekostning av arbeidsgiverens makt som til da hadde vært nesten uinnskrenket. I 1913 gikk man fra reglementer ensidig utformet av bedriftseieren til avtaler mellom to parter. De hadde som intensjon å hindre arbeidskonflikt, og var slik et fredstiltak i ei tid da motsetningene tilspisset seg. Etter hvert erstattet de arbeidsreglementene helt, men flere av paragrafene i reglementene ved sagbruket på Spillum ble ført videre. Paternalismen ble erstattet av økt arbeidermakt, men uten at dette resulterte i mindre grad av trygghet, heller tvert imot.

De neste årene ble fagforeningene styrket, og det ble fellesforhandlinger i næringen. Norsk Høvleriarbeiderforbund kom inn som forhandlingspart på 1920-tallet. På 1930-tallet skulle det bli større endringer i sagarbeidernes arbeidsliv, da særlig i det som knyttet seg til ferieordninger. I overenskomsten mellom Spillumbruket og Spillum Sagarbeiderforening i 1936, der Norsk Høvleriarbeiderforbund var part, fikk man sammenhengende ferie på ni arbeidsdager: «Ferien gis innenfor tidsrummet 15. mai - 15. september».³⁹ Året etter ble den utvidet til 12 dager. Det var fortsatt lørdagsarbeid.⁴⁰ At ferien kunne avvikles innenfor et fire måneders tidsrom, dog i samråd med bedriften, var nytt og et fleksibelt system sett i forhold til friuka i slåttonna som jo måtte avvikles til et fast tidspunkt på grunn av årssyklusen. Fleksibiliteten på arbeidernes premisser ble litt større.

Framveksten av velferdsstaten virket inn på arbeidslivet helt ned på lokalt plan. Det var også «indre» endringer i retning av et mer moderne arbeidsliv ved A/S Spillumbruket. Viktigste enkeltsak var at man på 1950-tallet fikk kortet ned den lange middagspausen, slik at sagarbeiderne kunne avslutte dagen tidligere.⁴¹ Lengre ferier for arbeiderne åpnet ellers for at ungdommer fikk sommerarbeid ved bruket fra 1950-tallet.⁴² Flek-

Matpause i solveggen på Spillumbruket i 1954. FOTO: NORSK SAGBRUKSMUSEUMS BILDESAMLING.

sibiliteten på selve arbeidsplassen ble likevel ikke mye større selv om man hadde mer fritid. For øvrig eksisterte en paternalisme i mer «moderne» form ennå etter 1945. Den var ikke like autoritær som før, men noen av de samme elementene var der.⁴³ Et eksempel på Spillum var dusjanlegg og badstue som ble bygd for arbeiderne og deres familier. Utenforliggende forhold var uansett avgjørende. Det fikk man smertelig erfare da strukturrasjonalisering rammet mange aktører i sagbruksnæringen fra rundt 1970. Spillumbruket ble selv et offer for den da det ble kjøpt av Norske Skogindustrier og lagt ned i 1986.

Et fleksibelt sagbruk?

La oss gå tilbake til artikkelens problemstilling. I hvilken grad var sagbruket kjennetegnet ved rigiditet og fleksibilitet? Tidsreguleringen på sagbruket var nøye kontrollert og rigid og fast de første årene, men den betød samtidig trygghet for arbeiderne. Det var derimot betydelig numerisk variasjon, idet arbeidsstokkens størrelse varierte i løpet av et år og i stor grad også i løpet av den enkelte uke. Virksomheten ved bruket var altså styrt av sesongsvingningene gjennom året. Dette hadde ikke eieren kontroll med, og samtidig var han avhengig av at arbeids-

stokken var fleksibel og kunne tilpasse seg svingningene. Sagingen måtte foregå etter at tømmeret ble fløtet ned Namsen fra våren og forsommeren og til isen la seg, den gang i november-desember. Riktignok klarte eieren å utjevne årssvingningene ved å øke bemanningen på høvelen og i snekkerverkstedet i vinterhalvåret. Dette var, sett fra bruks-eieren ståsted, et fleksibelt system, ved at han kunne «skalte og valte» med arbeiderne.

Vi hadde med et sagbruk å gjøre som var påvirket av årssyklusen. Sagbrukets fleksibilitet gikk mest på at arbeidskraften ble brukt etter eget behov. Vi gjenkjenner flere av Egil J. Skorstads fleksibilitetskriterier og strategier: Sagbrukets bemanning varierte, der man benyttet seg av ansatte på deltidbasis. Samtidig flyttet sagbrukseieren arbeidere dit det var mest behov for dem igjennom året for å holde produksjonen oppe. Det beste eksemplet var hvordan han kjørte doble skift på høvelen om vinteren når sagene sto. Samtidig la han la opp til et bredt produksjonsspekter for å ha produksjon også utenfor sagesesongen. Her var det dessuten snakk om nisjeproduksjon, der bygging av prefabrikkerte hus er det beste eksempelet. Organisasjonskulturen, de ansattes holdninger til fleksibilitet, har vi ikke analysert nærmere. De viste uansett stor tilpasningsdyktighet selv om variasjonene var låst fast i en årsrytme som ga mindre grad av «frihet», men samtidig «trygghet» for (i alle fall deler av) levebrødet. Slik kan man si at arbeiderne var mest fleksible siden de sto til rådighet når det var behov for dem.

Man kan opplagt stille spørsmål ved den reelle fleksibiliteten hos «vårt» sagbruk? Gjaldt den arbeideren? De som jobbet der hadde, som vi har sett, svært liten mulighet til å påvirke sin arbeidsdag eller når de skulle møte på jobben i løpet av et år. Fleksibilitet slik vi kjenner det fra mange arbeidsplasser vi vår tid, handler om at de ansatte selv har større innflytelse på jobben i forhold til arbeidstid og -sted. Dette varierer selv sagt fra bransje til bransje. Kanskje kan vi si at den gruppen som er tilkallingshjelp på for eksempel restauranter ligner mest på sagbruksarbeiderens virkelighet: De må møte når de trengs, og gå hjem når det ikke er behov for dem. Slik kan man si at sagarbeiderne var mer fleksible enn bedriften ved at de tilpasset seg og tok de jobbene som ble tilbudt gjennom året. Målt opp mot det moderne arbeidslivet, må man konkludere med at arbeiderne ved sagbruket på Spillum var låst fast i årssyklusen med dens variasjoner, men hvor de viste stor evne til fleksibilitet i forhold til dette.

Noter

- 1 E.J. Skorstad, The Ambiguity of Flexibility, i H. Ramsdal og E.J. Skorstad, *Flexible Organizations and the New Working Life. A European Perspective*, Cornwall 2009: 19ff.
- 2 J.C. Karlsson, Den dubbeltydige fleksibiliteten, i T. Claussen og J.C. Karlsson (red), *Den sköra balansen. Arbeidslivet mellan fleksibilitet och stabilitet*, Wäxjö Universitet 2009: 43; jfr. H. Bradley, Whose Flexibility? British Employees' Responses to Flexible Capitalism, i Ramsdal og Skorstad 2009: 79; jfr. I. Bjørnhaug, Noen historiske perspektiver på det fleksible arbeidslivet, upublisert manus, uten år.
- 3 E. Bull d.y, «Trygghet» og «frihet» i arbeidsmiljø på 1800-tallet, upublisert manus: 1, seinere bearbeidet og publisert: E. Bull d.y, «Frihet» og retten til arbeid på 1800-tallet, i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie 1/1986*, Oslo 1986: 109-126.
- 4 F. Olstad, *Arbeiderklassens vekst og fall. Hovedlinjer i 100 års norsk historie*, Oslo 1991: 13ff; I. Kaldal, Industrisamfunnets store tiår – Follafoos i 1950-åra, i K.R. Eikeset, G. Grøtan og I. Sjørgård, *Norsk Sagbruksmuseum 1991-1911 20 år*, Namsos 2011: 111ff.
- 5 Bull 1986: 109-126.
- 6 R. Sennett, *Respect. In a World of Inequality*, New York 2003: 49, 53ff og 58.
- 7 Bull 1986: 109-126; jfr. K. Qvortrup, Fortellinger om fleksibilitet, i Claussen og Karlsson 2009: 107 og 112f; A. Nergaard, Om begrepet fleksibilitet, i Claussen og Karlsson 2009: 70.
- 8 K.R. Eikeset, Spillum Dampsag & Høvleri, i Eikeset, Grøtan og Sjørgård 2011: 50.
- 9 Å. Hustad, *Skogbruk og treforedling i Namdalen*, Namsos 2000: 28; Eikeset, i: Eikeset, Grøtan og Sjørgård 2011: 48f.
- 10 C.F. Tiller, Sagbrukskultur i Namsos. Med hovedvekt på Van Severen etter 1945, hovedoppgave i historie ved NTNU 1998.
- 11 M. Van der Linden, *Worker of the World. Essays toward a Global Labor History*, Boston 2008: 25f og 32.
- 12 Norsk Sagbruksmuseum (heretter NSM), Spillum Dampsag & Høvleri sitt bedriftsarkiv (heretter SDH bedriftsarkiv), Lønningsbog for 1908-1910, upaginert. Protokoll II F 3.
- 13 NSM, SDH bedriftsarkiv, Lønningsbog for 1925-1926, upaginert. Protokoll II F 5: lønningsbok for 1929 og 1930. Protokoll II F 8.
- 14 NSM, SDH bedriftsarkiv, Ukepremieliste for 1932. Spillum Dampsag & Høvleri. Protokoll II F 9.
- 15 H. Tretvik, Hos en sagbruksarbeiderfamilie like etter krigen, i Eikeset, Grøtan og Sjørgård 2011: 95ff.
- 16 Roald Skogmo (arbeidsformann 1945-50) i intervju med Dordi Haugen 23.02. 2006.
- 17 Aksel Laksnes i intervju med Dordi Haugen 27.01. 2006 (del 2) og 31.01. 2006 (del 3) og Aksel Laksnes og datteren Elsa Laksnes i samtale med Kjell Roger Eikeset juni 2012.
- 18 Julian Strand i intervju med Dordi Haugen 03.04. 2006.
- 19 NSM, SDH bedriftsarkiv, Lønningsbog for 1905-1907, upaginert. Protokoll II F 2.
- 20 Karlsson, i Claussen og Karlsson 2009: 43.
- 21 E.J. Skorstad, *Organisasjonsformer. Kontinuitet eller forandring*, Oslo 2002: 141ff.
- 22 Eikeset, i Eikeset, Grøtan og Sjørgård 2011: 50.
- 23 E.P. Thompson, Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, i *Past & Present*, no. 38, 1967: 61, 79-80 og 92-93.

- 24 NSM, SDH bedriftsarkiv, Arbeidsreglement for Spillum Dampsag & Høvleri, 30. oktober 1893. Mappe merket «Div. kontrakter og forsikringsavtaler 1904-1911. Ansattelister og arbeidsreglement 1883-1907», Boks I C 1.
- 25 NSM, SDH bedriftsarkiv, Arbeidsreglement for Spillum Dampsag & Høvleri, november 1895. Mappe merket «Div. kontrakter og forsikringsavtaler 1904-1911. Ansattelister og arbeidsreglement 1883-1907», Boks I C 1.
- 26 NSM, SDH bedriftsarkiv, Arbeidsreglement for 1913 Spillum Dampsag & Høvleri. Mappe merket «Arbeidsreglement og overenskomster 1892-1917», Boks I C 1.
- 27 Samme sted.
- 28 I. Kaldal, *Arbeid og miljø ved Folla-foss tresliperi og Ranheim papirfabrikk 1920-1970*, Nr. 3 Skriftserie fra Historisk institutt, Universitetet i Trondheim 1994: 6f. (Uendret opptrykk av Kaldals doktorgradsavhandling.)
- 29 NSM, SDH bedriftsarkiv, Arbeidsreglement for Spillum Dampsag & Høvleri, november 1895. Mappe merket «Div. kontrakter og forsikringsavtaler 1904-1911. Ansattelister og arbeidsreglement 1883-1907», Boks I C 1.
- 30 Eikeset, i Eikeset, Grøtan og Sørgård 2011: 54.
- 31 NSM, SDH bedriftsarkiv, Brev fra Peter Torkilsen til Herr Stortingsmann Inderberg, datert 21. april 1913. Kopibok III C 11, folio 72.
- 32 Samme sted.
- 33 Tiller 1998: 106ff.
- 34 Eikeset, i Eikeset, Grøtan og Sørgård 2011: 50.
- 35 Tiller 1998: 59ff.
- 36 NSM, SDH bedriftsarkiv, Overenskomst mellom A/S Spillumbruket og Spillum sagarbeiderforening om arbeidsproser mm., datert 31. juli 1913. Mappe merket «Arbeidsreglement og overenskomster 1892-1917», Boks I C 1.
- 37 Samme sted.
- 38 Olstad 1991: 65ff.
- 39 NSM, SDH bedriftsarkiv, Overenskomst mellom A/S Spillumbruket på den ene side og Norsk Høvleriforbund og Spillum Sagarbeiderforbund på den annen side. Datert 30. juni 1936. Mappe merket «Personale/ansatte Overenskomster Spillumbruket/fagord. (lønn/akk. mm.) 1929-1957.» Boks I C 1.
- 40 NSM, SDH bedriftsarkiv, Overenskomst mellom A/S Spillumbruket på den ene side og Norsk Høvleriforbund og Spillum Sagarbeiderforbund på den annen side. Datert 7. august 1937 og overenskomst mellom bedriftseiere på den ene side og Norsk Høvleriforbund og dets avdelinger ved respektive forhandlere på den annen. Datert 9. juni 1937. Mappe merket «Personale/ansatte Overenskomster Spillumbruket/fagord. (lønn/akk. mm.) 1929-1957.» Boks I C 1.
- 41 Aksel Laksnes i intervju med Dordi Haugen 27.01. 2006 (del 2) og 31.01. 2006 (del 3).
- 42 Per Andreassen i intervju med Kjell Roger Eikeset 15.04. 2010.
- 43 Tiller 1998: 107.